

Хазретәлі Түрсүн¹, Исин Амантай², Вахдет Таракчы³

¹тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: tursunhazret@mail.ru, тел.: +7 701 728 7276

²тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің профессоры, Семей қ., Қазақстан, e-mail: assem51@mail.ru, тел.: +7 777 748 2905

³Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты, Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, тел.: +7 775 644 6515

ҚАЗАҚ-ТҮРІК МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ

Мақаланың басты мақсаты ХХ ғасыр тоғысындағы қазақ-түрік мәдени байланыстарының қалыптасуын Шәкәрім Құдайбердіұлының ғылыми өмірбаяны мен шығармашылығы арқылы талдауға арналған. Осы мақсатқа сай мақалада Шәкәрімнің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына қазақ және түркі зиялыларының жасаған ықпалын деректік негізде талдау; оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» тарихи шығармасын жазуда Стамбул қаласы кітапханаларында танысқан османлы тарихшыларының тізімін нақтылау мақсаттары қойылды. Зерттеу нәтижесінде Шәкәрімге Исмаил Гаспралының идеялық ықпалы, қазақ баспасөзінің қалыптасуындағы рөлі анықталып, оның пайдаланған османлы тарихшыларының еңбектері нақтыланды, сонымен бірге қазақ даласына османлы кітаптарының таралу жолдары мен тәсілдері анықталды. Осындай нәтижелер арқылы Шәкәрім Құдайбердіұлы ХХ ғасыр басындағы қазақ-түрік мәдени байланыстарын жаңа деңгейге көтерген тұлға деген ғылыми тұжырым жасалды. Зерттеу нәтижелері мен жасалған тұжырымдарды қазақ-түрік мәдени байланыстары тарихын зерттеу мен гуманитарлық пәндерді оқытуда қолдануға болады.

Түйін сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұстафа Шоқай, Исмаил Гаспралы, Әлихан Бөкейханов, ұлттық тәуелсіздік идеясы, қазақ-түрік мәдени байланыстары, османлы тарихшылары, османлы кітаптарының қазақ даласына таралуы.

Khazretali Tursun¹, Isin Amantai², Vakhdet Tarakci³

¹Doctor of Historical Sciences. Professor of the International Kazakh-Turkish University Kozha Ahmet Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: tursunhazret@mail.ru, tel.: +7 701 728 7276

²Candidate of Historical Sciences. Professor of State University Shakarim, Semei, Kazakhstan, e-mail: assem51@mail.ru, tel.: +7 777 748 2905

³PhD of the International Kazakh-Turkish University Kozha Ahmet Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, tel.: +7 775 644 6515

Place and role of ShakarimKudaiberdiuly in kazakh-turkish cultural relations

The main purpose of article is directed to the analysis of formation of the Kazakh-Turkish cultural relations at the turn of the 20th century through the scientific biography and works of Shakarim Kudaiberdiuly. Therefore the work purpose is to analyze the influence of the Kazakh and Turkish intellectuals on formation of social and political views of Shakarim on a documentary basis, specification of the list of Ottoman historians which works Shakarim has examined in libraries of Istanbul in the course of creation of the historical work «Geneologiya of Turkic, Kazakh- Kyrgyz and Khans». As a result of researches the ideological influence of Ismail Gaspraly to Shakarim is defined, Shakarim's role on formation of the Kazakh press, works of Ottoman historians which Shakarim has used are specified, and the methods and ways of distribution of Ottoman books to the Kazakh steppe are also defined. The established conclusions as a result of researches can be used in a research of history of the Kazakh Turkish cultural relations and on training of humanitarian subjects.

Key words: Shakarim Kudayberdiuly, Moustapha Shokay, Ismail Gaspraly, Alikhan Bokeykhanov, idea of national independence, Kazakh-Turkish cultural relations, Ottoman historians, distribution of Ottoman books to the Kazakh steppe.

Хазретәли Тұрсұн¹, Исин Амантай², Вахдет Таракчы³

¹доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Яссави, г. Туркестан, Казахстан, e-mail: tursunhazret@mail.ru, тел.: +7 701 728 7276

²кандидат исторических наук, профессор государственного университета

Семей имени Шакарима, г. Семей, Казахстан, e-mail: assem51@mail.ru, тел.: +7 777 748 2905

³Докторант Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Яссави, г. Туркестан, Казахстан, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, тел.: +7 775 644 6515

Шакарим Кудайбердиұлы в казахско-турецких культурных связях

Главная цель статьи направлена на анализ формирования казахско-турецких культурных связей в стыке XX века через научную биографию и произведения Шакарима Кудайбердиұлы. Поэтому цель работы – на документальной основе анализировать влияние казахской и турецкой интеллигенции на формирование общественно-политических взглядов Шакарима, уточнение списка османских историков, трудами которых Шакарим ознакомился в библиотеках Стамбула в процессе творения своего исторического произведения «Генеология тюрков, киргиз-казахов и ханов». В результате исследований определены идейное влияние Шакариму Исмаила Гаспралы, роль Шакарима на формирование казахской печати, уточнены труды османских историков, которыми воспользовался Шакарим, а так же определены пути и способы распространения османских книг в казахскую степь. Установленные выводы в результате исследований можно использовать в исследовании истории казахско-турецких культурных связей, в обучении гуманитарных предметов.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиұлы, Мустафа Шокай, Исмаил Гаспралы, Алихан Бокейханов, идея национальной независимости, казахско-турецкие культурные связи, османские историки, распространение османских книг в казахскую степь.

Кіріспе

Өзге ұлттардың әдебиеті сияқты қазақ әдебиетінің жанрлық, мазмұндық және көркемдік, идеялық тұрғыда төлтума ерекшеліктері аз емес. Түркі қағанаты кезінде жүйеге түскен жыр, аңыздардан бастау алған қазақ поэзиясы Алтын Орда кезеңінде жүйелі жолға түсіп, қазақтың қазақ атауы мен ұлттық мемлекеттілігі салтанат құрған Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясы түрінде шырқау биікке көтерілді. Бұл кезеңдегі өршіл рух пен ұлттық бірлік идеясының жырлары қазақ поэзиясының төлтума ерекшеліктерінің біріне айналды. Ал екінші ерекшелік Қазақ хандығының ыдырап, қазақ халқының Ресей империясының боданына айналуынан туындайды. Бұл кезеңдегі әдебиет отарлық езгіге қарсы күрес амалдары және тәуелсіздік идеясымен ерекшеленеді. Ұлт-азаттық күрес поэзиясының биік өлшеміне айналған Махамбет Өтемісұлының (1804-1846) жырларын ерекше атауға болады. Азаттық жолындағы күрес тарихы осы жырларда тұлғаланды. Ал орыс отаршылығына қарсы көтерілісте қазақ хандығын қалпына келтіріп, он жылдан астам бітіспес күрес жүргізген Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістің тарихын Нысанбай жырау жырға қосты. Хан Кене

көтерілісінің аяусыз басып-жаншылуымен қазақ поэзиясында торығушылық сарын пайда болды. Оның көтерген тәуелсіздік идеясымен бірге халықтың өршіл рухы да құлады. Осы құбылысты жырлаған Дулат Бабатайұлы (1802-1874), Шортанбай Қанайұлы (1808-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906) және т.б. ақындар тобын Мұхтар Әуезов «зар-заман ақындары» деп атады.

Ендігі кезекте ұлт-азаттық қозғалыстың барлық жүгін арқалаған «қазақ ағартушылығы» дүниеге келді. Әдетте, қазақ ағартушылығын Шоқан Уәлиханов (1835-1865), Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), Абай Құнанбайұлымен (1845-1904) бастаймыз. Олар өз салалары бойынша заманының заңғар зиялылары бола алды және ұлттық сананы бұғаулаған отарлық жүйеге қарсы қазіргі заманғы ғылым мен білімді меңгеруді насихаттау арқылы ағартушылық идеясын алдыңғы орынға шығарды. Айталық, өзінің қоғамдық қызметі және шығармашылығымен Ш.Уәлиханов орыс ғылымымен әлемдік өркениетке қол жеткізудің өнегесін көрсетті. Ал Ы. Алтынсарин орыс білімін қазақ арасында таратуға барын салып қызмет етті. Қазақ жерінің отарлануына байланысты ұлттық ой сананың дамуында орыс мәдениетінің ықпалы күшейе түскені тарихи ақиқат. Осы мәдени

ықпалдың негізінде олардың көзқарастарында дәстүрлі мәдениеттің трансформациялануының құндылықтары мен өлшемдері айқындалды.

Орыстың ықпалымен тәрбиеленген зиялылардың тағдырынан тарихи үдерістегі ұлттық мүдденің әрбір шегінісінің астарын аңғарып, «Батыс тәрбиесін алған зиялыларымыздың аяншыты жері – рухани жақтан өз халқына өгей болып қалуы еді. Аса дарынды, мол білімдар көсем боларлық деңгейге көтерілген осы қыр баласы, орыс (Батыс) ықпалында өсті» дей келіп «Батысшылығы» пұшайман жағдайға душар еткен Шоқан трагедиясының қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді» (Шоқай Мұстафа 2007: 155) деген тосын тұжырымнан бағамдай алар едік. М. Шоқай XX ғ. европалық ғылым мен өркениеттің жетістігі жағдайында таза ұлттық интеллигенцияның болуы мүмкін емес екендігін мойындайды, сонымен бір мезгілде оның көзқарасы бойынша европалық рухани құндылықтар ұлттық мәдениетке күштеп таңылмауы тиіс деген. Содан да ол европалық мәдениеттің өрісіне тәуелді болған дүбәрә қазақтарды қуаттаған жоқ. Бұл – уақыттың талабы деп білуіміз керек. Осыған байланысты С. Сәдуақасов «православие миссионерлеріне адал көмекші» болып қызмет істеген Ы. Алтынсариннің тағдырын мысалға алады. Түркістанды жаулап алған генерал Черняевтің қосынында офицер болып қызмет істеген Уәлихановтың өмірінің соңында орыс достарынан бас тартып, елеусіз қазақ ауылында дүние салғандығын, ал Ядринцевтің Шоқанның қайғылы өлімі европалықтарға қатаң ескерту болды деп жазғанын айтады (Сәдуақасұлы 2002: 332). С. Сәдуақасовтың атап отырған «орыс достары» дегені көшпелілер өркениетін тізе бүктірген отарлық биліктің өктемдігі болатын.

Ал қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған Абайдың жөні бөлек. Абай поэзиясы өз заманының озық үлгісі болды. Оның поэзиясындағы терең діни-философиялық ойлар бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. Оның орыс тілі мен мәдениетін алға салып, қазақ халқының жағымсыз мінез-құлқын сынаған моральдық-этикалық ойлары сол кездегі бодандық психологияға қарсы ұлттық иммунитетті қалыптастырудың әрекеті болатын.

Абайдан кейінгі қазақ дәстүрлі руханияты мен қоғамдық-саяси ойының дамуына аса елеулі ықпал жасаған ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының мәдени құндылығы оның дәстүрлі мәдениетті шығыстық мазмұнмен байытуында еді.

Шәкәрім және ұлттық баспасөз

Қазақтың классик ақыны, ойшыл, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлы Абай Құнанбайұлының ізімен үлкен ақын болып қалыптасқандығы, қазақ поэзиясын мазмұндық және түрлік жағынан байытқаны қазіргі кезде өзінің лайықты бағасын алды.

Шәкәрімнің бірнеше жыл болыс басқарушысы болып дала аристократиясының мектебінен өтуі жан дүниесі мен көзқарастарының қалыптасуындағы саясиәлеуметтік тәжірибе болды. Отарлық биліктің қазақ мәселесін шешуге ықыласыздығын көзімен көрген Шәкәрім ұлтжандылық құндылық бағдарды ұлықтаған Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ ұлтшыл зиялыларының баспасөз беттерінде көтерген идеяларын қолдап, қуаттауына негіз болды. Бір сөзбен айтқанда Алаш қозғалысының белді мүшесіне айналды. Кеңес өкіметі орнаған тұста Шәкәрімнің 1917 ж. 14 қарашасында Семей уездік Земстволық жиынына депутат болып сайланады (Семипалатинский ЦДНИ).

1917 жылдың соңында Алаш Орда ұлттық мемлекеттігі жарияланғанда Шәкәрім осы өкіметтің Халық соты болып тағайындалады. 1928 ж. қазақ байларының мал-мүлкін кәмпескелеу науқанында Шәкәрім қуғынға түсіп, халықтан оқшауланып, өзі атайтын «Саят қорада» оңашаланып өмір сүреді. Сопылық ілімнің қыр-сырын жете меңгерген Шәкәрімнің осы әрекетін Қожа Ахмет Ясауидің пайғамбар жасынан асқанда хылуетке түсуімен сабақтастыра қарастырамыз. Бұл Шәкәрімнің ұстанған сопылық ағымындағы дәстүр сабақтастығы ма, әлде тоталитарлық қоғамның қысымынан бой тасалап, өзгеге зияным тимесін деген қазақ поэзиясы абызының шығармашылық немесе азаматтық ұстанымынан туған әрекет пе? Бұл сауалдың нақты жауабын айта қою қиын.

Ақынның шығармашылығына алғашқы еңбектері жарық көрген кезден бастап назар аударыла бастады. Әлихан Бөкейханов 1913 және 1915 ж. жарық көрген мақалаларында Шәкәрімнің адам, қоғам, дін мәселелеріне ерекше назар аударғандығын алғаш тілге тиек еткен. Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік мәселелеріне қатысты Шәкәрім пікірлерін қуаттаған Ә. Бөкейхановтың «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі», «Қалқаман-Мамыр» поэмалары жөнінде жазған сын мақалаларында оның шығармашылық лабораториясына жоғары баға беретін ой-тұжырымдарын шәкәрімтанудың бастауы ретінде қарастыруға болады (Бөкейханов 1913).

Ал Сұлтанмахмұт Торайғыров пен С. Ғабасовтар 1915 жылы, Мұхтар Әуезов 1918 жылы Шәкәрімнің тұлғасына алғашқылар болып баға берді. Әйтсе де Шәкәрімнің кеңестік билік тарапынан «алашордашыл» деген айыппен жолсыз жазаға ұшырауымен оның шығармашылығын зерттеуге тыйым салынды.

Шәкәрімнің шығармашылығы тақырыптық, жанрлық, мазмұндық жағынан барынша саналуан болып келеді. Атап айтқанда, оның шығармашылығы діни-философиялық, саяси-тарихи, этика-эстетикалық және музыкалық салалардағы еңбектерді қамтиды. Оның XX ғасыр басында «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» тарихи еңбегі, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Қазақ айнасы» өлеңдер жинағы жарық көрді. Шәкәрімнің өлеңдері мен мақалалары баспасөз бетерінде де жиі жарияланып тұрды. Осы жерде қазақ ұлттық баспасөзінің қалыптасуы 1873 ж. Ташкент қаласында жарық көрген «Түркістан уәлаятының газетінен» және оған іле-шала Омбы қаласында басылған «Дала уәлаятының газетінен» басталғандығын еске ала кетсек болады. Екі газет те отарлық биліктің орыс тіліндегі ресми басылымдарының қазақша аудармасы болғанымен оларда қазақ мәдениеті мен қоғамдық өміріне қатысты құнды материалдар жарық көре бастады және осы газеттерді қазақ журналистикасының әртүрлі жанрлары пайда болып, өмірге жол тартты.

1907 ж. наурызында Троицк қаласында отарлық биліктің басылымдарына қосарланбай жарық көрген ұлттық басылымдардың алғашқысы «Қазақстан» газетінің ұлтшылдық бағытынан секем алған отарлық билік газетті жауып тастады. 1911 ж. осы қалада «Айқап» әдеби журналы жарық көре бастады. Қазақ зиялылары Ресейдегі саяси өрлеуден туындаған қолайлы жағдайды сәтті пайдаланып, саяси күрес тәсілі ретінде ұлттық басылымдарды көптеп шығаруға, оны саяси үгіт-насихат құралы ретінде кеңінен пайдалануға кірісті. Осылайша 1913 ж. 2 ақпанында Орынбор қаласында қоғамдық-саяси және әдеби басылым «Қазақ» газеті дүниеге келді. Қазақ халқының саяси санасын көтеріп, оның отаршылыққа қарсы күрес дәлелдерін айқындап берген осы басылымда Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұтылған», «Шәкәрім», «Ш.Қ.», «Шаһкерім Құдайбердіұлы» деген атпен жиырмадан астам мақалалары жарық көрген болса, оның мақалалары мен еңбектері туралы да көптеген материалдар жарияланды.

Қазақ баспасөзінде алаштық қайраткерлердің күш-жігерімен 1917 ж. Семей қаласында «Сары-

арқа» газеті, 1918 ж. «Абай», 1925 ж. «Таң» журналдары жарық көрген. Шәкәрім қажы бұл басылымдардың жарық көруін қуана құптап, оларда қазақ өміріне қатысты саяси және философиялық тақырыптардағы мақалаларымен бірге өлеңдерін де жариялап тұрды.

Шәкәрімді толғандырған мәселелердің түйіні XX ғасыр басында отарлық езгіде жаншылған қазақ қоғамында қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуалдан шығу жолын іздестіру болды. Ол «Абай» журналында жариялаған «Ұлтшылдық» деген мақаласында «Ұлтшылдықтан мәдениет, мәдениеттен адамдық туады» деп жазды.

Шәкәрімнің осы газетте жарияланған мақалаларының арасында «Би һәм билік», «Жазу мәселесі», «Барша қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат» атты мақалаларында көтерілген мәселелер қазақ қоғамындағы саяси биліктің жайын қозғауымен және ұлттық жазба мәдениеттің қалыптасу жайын қозғап, оқырмандардың қызу қолдауына ие болды. «Үш анық» сияқты философиялық трактат жазған Шәкәрім өз ойларын алғаш рет «Айқап» журналының 1912 ж. №5 санында «Білімділерге бес сауал» атты мақаласымен бөлісті. Көпшілікке ой тастаған сауалға ол кейіннен «Ең жақсы адам не қылған кісі?» деген сауалға – ең жақсы адам жүрегін кірсіз ұстаған және көпке пайдасын неғұрлым көп тигізген адам деп жауап береді.

Шәкәрімнің осындай мақалаларында көтерген философиялық ойлар қазақ қоғамындағы азаттық идеялардың дамып, отарлық билікке қарсы күрес дәлелдерінің қалыптасуына ықпал жасады.

Шәкәрім тарихшылығындағы шығыстық дереккөздер

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ топырағында кәсіпқой тарихи еңбек жазған алғашқы авторлардың бірі. Ұлы Абайдың өнегесімен Шығыс пен Батыс мәдениетіне қатар ден қойған ғұлама. Оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы 1911 ж. Орынбор қаласында Карими баспасынан жарық көрді. Кітап 2007 ж. факсимилиесімен басылып жарыққа шықты (Шах Керім Құдайбердіұлы 1911). Кітапты жазуда автор араб, парсы, орыс және түркі тілдерінде жазылған көптеген дереккөздерін пайдаланған Ш.Құдайбердіұлы еңбегінің тарихнамалық және деректік негіздерге сүйенуі өзіне дейінгі жазылған түркілік тарихи шығармалармен дүниетанымдық тұрғыда үндестірді.

Шәкәрімнің «Шежіресі» XX ғ. 30-жылдарына дейін қазақ зиялыларының арасында кеңінен та-

нымал болды. Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышпаевтар тарихи еңбектерінде оған сілтеме жасаған. Әйтсе де, Шәкәрімнің 1931 ж. кеңестік тоталитарлық биліктің құрбаны болуы оның шығармашылығын зерттеуді жабық тақырыпқа айналдырды. Шәкәрімнің тарихшы ретінде жеткілікті зерттелмей келуінің сыры осы.

Қазақ топырағында қазақ тілінде жазылған алғашқы тарихи еңбектердің бірі қатарында Қадырғали Жалайридің (1530-1605) «Жәми ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегін атаймыз. Бұл кітаптың бірінші бөлімінде Рашид ад-Диннің (XIV) «Джами ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегінің Шыңғысхан және оның ұрпақтарына қатысты тарихи әңгімелері компилятивтік тұрғыда мазмұндалса, екінші бөлімде қазақ қоғамында қалыптасқан ауызша тарихнама дәстүріне сай сенімді дереккөздерге сүйенген автор XV-XVII ғғ қазақ хандығының тарихын қалпына келтіруге тарысады. Қадырғали мен Шәкәрім еңбегінің арасын үш ғасыр уақыт бөліп тұр. Шәкәрім заманында төл тарихи зерттеу тәсілдері жаңа сапаға көтерілді, бұл жетістіктер еңбекке өз қолтаңбасын қалдырған. Солардың қатарында дереккөздер аясының кеңейе түскенін атауымызға болады. Дегенде, Қадырғали еңбегінің кейінгі кезде ғана ғылыми айналымға түскенін ескерер болсақ, Шәкәрім ол еңбекпен таныс болмаған. Содан да Шәкәрім Қадырғалиға сілтеме жасамайды. Оның есесіне «Шежіреде» Шәкәрім Рашид ад-динге сүйенген Әбілғазының (1603-1664) «Шаджара-йи тюрк» еңбегінің деректерін кеңінен пайдаланады. Айталық, Шәкәрім Әбілғазының Ергене қон мен Бөрте шинаға қатысты аңызын баяндап, оны қытай деректерімен салыстыра отырып, өз пікірін білдіреді. Сол сияқты түрік жұртының пайда болуына қатысты шежірелік тізбекті тарқата келіп, бұл деректердің «Әбу-әл ғазы хан шежіресіндегі мұсылман жазушыларының сөзі» (Құдайбердіұлы 2007: 11) екендігін айтып, Әбілғазының да пайдаланған дереккөздерінен хабар береді.

Шәкәрім шежіресінде қадым жазуымен жазылған ат-Табари ныспысы ұғылмай, бірқатар басылымдар мен мақалаларда әлі күнге дейін қате оқылып-жазылып жүр. Шәкәрім пайдаланған кітаптар арасында аталатын «Тибри» есімді автордың осы ат-Табари екендігі даусыз. Өйткені, оның «Пайғамбарлар мен патшалар тарихы» (Тарих ар-русул ва-л-мулук) еңбегінде жазылған арабтарға дейінгі халықтар туралы мәліметтері Шәкәрім «Шежіресінде» қысқартылып мазмұндалған. Шығыс пен ба-

тыс елдерінде ықшамдалып жарияланған нұсқаларының бірі қолына түскен Шәкәрім өз заманында қазақ топырағында ат-Табари шығармасымен жақсы таныс бірден-бір адам болса керек. Заманында әлем тарихын ең толық көлемде жазып шыққан арабтың ұлы тарихшы Әбу Жафар Мұхаммед ат-Табари (839-923) жылнамасы 40 томдық басылым болып соңғы жылдары АҚШ-та жарық көрген (The History of at-Tabari 1989-2007).

Ат-Табаридің замандасы ал-Джахиз (IX ғ.) Қазақстанның көшпелі түркі тайпалары туралы этнографиялық сипаттама жасаған «Достоинства тюрок» (Манакиб ал-атрак) атты әйгілі еңбегі туралы «Айа софия мешітіндегі араб Жахиз кітабында «Арабтар дұшпандарын талқандағанда кітаптың қағазын аударғанынан оңай быт-шыт қылды» (Құдайбердіұлы 2007: 28) деп жазуына қарағанда Шәкәрім Стамбулда Ая София мешітінің кітапханасында Жахиздың «Послание Фатху б. Хакану о достоинствах тюрк и всех войск Халифата» (Мандельштам 1959) еңбегінің нұсқаларының бірімен таныс болуы мүмкін.

«Шәкәрім» энциклопедиясында [9] ғұламаның ресейлік Н. Аристов, В. Радлов сияқты ғалымдардың шығармаларымен таныстығы туралы мәліметтер қамтылған. Дегенмен, Шәкәрім «Шежіресінде» Балхашин (Балкашин), Левшин, Березин, Спасский, Маевский деген орыстілді авторлардың да еңбегін пайдаланады. Олардың дереккөздерін қаншалықты пайдаланды деген мәселе де алдағы уақытта зерттелуі тиіс желілер. Айталық, қазақ құрамындағы қоңырат тайпасына қатысты шежірені тарқатқанда Шәкәрім бірнеше дереккөздерін салыстыра пайдаланады. Мысалы, Рашид ад-Дин, Әбілғазы және Радлов пен Левшиннің деректерін ауызша тарихнама деректерімен толықтырып, өз болжамдарын білдіреді (Құдайбердіұлы 2007: 73). Ал, керей тайпасы тарихына қатысты Рашид ад-Дин, Әбілғазы, Нәжіп Ғасымбектермен бірге профессор Березин, Аристов деректерін саралай келіп, олардың деректерін ауызша тарихнама деректерімен салыстырады (Құдайбердіұлы 2007: 74). Найман тайпасының шежіресінде аталған авторлармен қатар Спасский, Маевский деген авторлардың деректерін атайды (Құдайбердіұлы 2007: 77). Ноғайларға қатысты «Бұл хатты перевод қылған профессор Гаркауи деген кісі» (Құдайбердіұлы 2007: 119), түркімендерге қатысты «Галкин деген кісінің сөзіне қарағанда» (Құдайбердіұлы 2007: 125) деген мәліметтер Шәкәрімнің пайдаланған дереккөздер аясын кеңейте түседі.

Дегенмен, Шәкәрімнің дүниетанымы мен шығармашылығына, әсіресе «Шежірені» жазуына ықпал еткен османлы-түрік ғалымдары туралы жоғарыда аталған энциклопедияда ешқандай дерек кездеспейді. Оның бір себебі, қазақ-түрік мәдени байланыстарына тереңдеп баруға тыйым салынған кеңестік тоталитарлық билік жүйесінің ықпалы десек, екіншіден, мәселеге қатысты іргелі зерттеулер жүргізудің бағыт-бағдарлары мен әдіснамалық негіздерінің қалыптасып үлгермеуі. Түркі халықтарының мәдени-рухани тамырлары мен байланыстарын орта ғасырлар мен жаңа замандағы тарихи тұлғалардың қарым-қатынасын қалпына келтірусіз елестетудің мүмкін емес екендігін ескерер болсақ, онда қазақ-түрік байланыстарын Шәкәрімнің шығармашылығындағы ықпалдастық арқылы айқындау – үлкен іске жасалған алғашқы барлау болмақ.

Османлы-түрік тарихшыларының шығармаларымен Шәкәрім алғаш рет «Тәржіман» газеті арқылы ХІХ ғасырдың 80-90 жж. таныса бастап, газетте түркі халықтары, Осман империясының тарихына қатысты жарияланған мақалаларға жіті назар аударып отырған. Бұл істе Исмаил Гаспралының жасаған ықпалы Шәкәрімнің «Абайдан соңғы ұстазым – «Тәржіман» газетінің иесі Исмағұл Гаспринский десем бек дұрыс, оның үшін сол кісінің газетін оқып көп пайдаландым» (Құдайбердіұлы 2007: 93) деген сөздерінен толық аңғарылып тұр. «Көп пайдаландым» деп «Шежіре» кітабында жазуы – Гаспралы өнегесінің де бүкіл қазаққа жасаған Абай ықпалы сияқты қазақ топырағында терең тамыр тартқанын көрсетеді. Гаспринскийдің «Тәржіманда» жариялаған нендей материалдарын Шәкәрім ой елегінен өткізді деп қарасақ, көптеген дүниелер өз тақырыптарымен сайрап тұр. Олар бірнеше авторлардың және И.Гаспралының өзінің шолу жасап жазған тарихи тақырыптағы мынадай мақалалары: «Түркі халықтары», «Көне түркі кітабы «Құтадғу білік» (1886), «Ресейдің мұсылман тұрғындары» (1887), «Қырымдағы татар халқы туралы», «Теке түркмендер», «Қазақтар», «Османлы» (1888), «Сібір мұсылмандары» (1891), «Қазақтардың шығу тегі туралы» (1894), «Енисей жазуларын оқып шығу нәтижелері туралы В.В. Радловтың баяндамасы» (1895), «Өзбектердің шығуы туралы аңыз» (1901), «Сегізінші ғасырдағы көнелік ескерткіші» (1902), «Түркістанның жаңа тарихы» (1905-1906), «Түркия тарихы» (1906-1908), «Лев Толстой туралы» (1910), ж.б. Осы мақалаларда көтерілген мәселелер Шәкәрім «Шежіресінде»

жергілікті дереккөздердің мәліметтерімен толықтырылып, тарқатылады.

Шәкәрім «Шежіре» кітабында түрік тіліндегі кітаптарды түпнұсқадан пайдаланған. Ақын жарларында «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» дегені осы сөзіміздің айғағы. Оның Меккеге қажылыққа бару сапары таза діншілдік ниеттен ғана тумаған. «Меккеге бара жатқан сапарымда Стамбулда 13 күн, бері келе жатқанда тағы 13 күн болып тарихты ақтардым, жол қатынасы жайсыз болып, Египетке баруға рұқсат ала алмадым. Сол сапарда Шығыс, Батыс ғалымдарымен сөйлесіп пікірлестім, ерте кезеңде шыққан ғалымдар шығармаларын жаздырып алдым» («Шәкәрім». Энциклопедия. 2008: 740) деген деректер Шәкәрімнің қажылық сапарының мәдени қатпарларын айқындайды.

Осы сапардағы танысқан еңбектері қатарында османлы-түрік авторларынан Шәкәрімнің арнайы есімін атайтыны – Нәжип Ғасымбек. Шәкәрімтанушылар бұл есімге осы күнге дейін мән бермей келгені өз алдына, оның кім екеніне де көз жеткізе алмаған. Шәкәрім кітабында есімі сәл бұрмалана берілген бұл автордың Нежіп Асым (Нежіп Асым Йазықсыз) екеніне назар аударамыз. Шәкәрімнің шежіре кітабында сілтеме жасалынған Нежіп Асымның «Түрік тарихы» еңбегінің үзінділері «Тәржіманның» 1908 ж. көптеген сандарында жарияланған. Шәкәрім кітабында пайдаланылған нақты дереккөзінің бірі «Тәржіман» газетінен табылатынына жөн сілтеп кеткен.

Шәкәрім өзінің Меккеге қажылық сапарында (1905-1906 жж.) Ыстамбул кітапханаларынан өзін қызықтырған тақырыптар бойынша мағлұматтар іздестірген. Ол «Мұтылғанның өмірі» өлеңінде «Он үш күн боп Стамбулда, Керек кітап табылғаны-ай!» (Құдайбердиев 1988: 63) деп жазған. Бұл жайында Шәкәрімнің баласы Ахат Құдайбердиевтің естелігінде де айтылады.

Шәкәрім өзі оқып шыққан кітаптарының ішінде «Тарих Ғышмани» («Тарих-и Османи»), «Тарих ғұмұми» деген еңбектердің аттары шежіре кітабында нақты көрсетілген. Осман тарихын сөз еткен татар басылымдары мен кітаптарымен таныс болған Шәкәрім Стамбулда осындай османдық басылымдарға ден қойған.

«Тарих-и Османи» деп аталатын кітаптар Осман патшалығында әр жылдары, талай рет жарық көрген. Осы аттас шығармалардың ішінде ХІХ ғасырда түрік тарихнамасындағы ірі зерттеуді әйгілі мемлекет қайраткері, ойшыл, филолог, аудармашы және тарихшы Ахмет Вефик паша (1823-1891) жазған. Ол тарих

ғылымы үлесіне «Хикмет-и тарих» (1863) және «Фезлеке-и Тарих-и Османи» («Османның толық тарихы») кітабын (1869) қалдырды. Вефик паша Әбілғазы ханның «Шежіре-и түркі» атты әйгілі кітабын шағатай тілінен осман тіліне аударған (1864). Вефик пашаның тарихи көзқарастары соңғы жылдары түрік зерттеушісі Атила Шахинер тарапынан зерттеліп отыр (Şahiner 2007). Осман тарихшылығының биік шыңдарының бірі – білімдар ғажап тұлға, тарихшы да құқұқшы, мемлекет қайраткері Ахмет Жевдет паша (1822-1895). Жевдет пашаның өмірі мен шығармашылығы туралы мол мағлұматты түрік зерттеушісі Осман Кескиоглу мақаласынан табамыз (Keskioglu O. 1966). Оның 12 томдық «Тарих-и Жевдет» шығармасы жаңа замандағы Осман патшалығы тарихын, 1774-1853 жж. аралығын баяндады. Белгілі дәрежеде бұл орасан зор еңбек Нури пашаның жазып қалдырған тарихының заңды жалғасы іспетті. Ахмет Жевдеттің қыруар рухани мұрасының ішінде оның есімін қазақ жеріне де жайған он екі бөлімді екітомдық кітабы – «Қысас-и Әнбия ве теvarих-и Хулефа». Бұл – өткен замандар туралы жазылған тарих оқулығы ретінде бүкіл түркі жұртына танылған кітап. «Біржан-Сара» айтысында «Қисса-сул-Әнбияда көрмеп пе едің» дегендей, XIX ғ. мен XX ғ. басы аралығында қазақ діни білім беру мекемелері – мектеп, медреселердің оқу бағдарламаларына еніп, кеңінен қолданыста болған, оқымыстылар арасына да тарихи сана қалыптастыруға елеулі ықпал еткен туынды.

XIX-XX ғасырлар шебінде «Тарих-и Османи» («Осман тарихы») деп аталған бірқатар кітаптар оқу орындарында оқулық есебінде қайталанып жарияланып тұрды. Мысалы, Абдулла Сабри (1893-1894), Али Решат пен Али Сейди (1909), т.б. тарих кітаптары. Шәкәрім «Шежіренің» «Ысламбұлдағы Ғұсманлы түрік сұлтандары» (Құдайбердіұлы 2007: 116) бөлімінде Осман мемлекетінің пайда болып, қалыптасуына тоқталып, I Осман сұлтаннан II Абдухамитке дейінгі Осман билеушілерінің толық шежірелік тізбесін береді. Бірақ қандай дереккөзге сүйенгендігін атамайды. Бұл жерде Шәкәрім «Тарих-и Османи» кітабын немесе Мехмед Мурад бейдің 1881-1883 жж. жарыққа шыққан «Тарих Умуми» көптомдық кітабын пайдаланған болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Шәкәрім «Ысламбұл» деп жазғанда қала атауының қазақ арасындағы қалыптасқан нұсқасын алып отырғандығы да есте болуы керек.

«Тарих ғумуми» («Тарих-и Умуми») – «Жалпы тарих» деп аталатын бұл басылым туралы да шәкәрімтанушы ғалымдар нақты ешнәрсені тарқатып айта алмай келеді. Осы күнге дейін жарияланған Шәкәрім өмірбаяндарында, «Шәкәрім» энциклопедиясында бұл кітап жайында, оның авторы туралы да ешқандай дерек берілмеген. Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабының «Шежіре басы» бөлімінде «Тарихи ғумуми» кітабына сілтеме жасай отырып, Нұхтың Сам, Хам, Яфиш деген балаларынан тараған нәсілдерді атайды.

Османлының тарихшы ғұламаларының ішінде Шәкәрім 1906 ж. Мекке сапарында сол кезде Ыстамбулда тұрған «Тарих Умуми» көптомдық кітабының авторы Мехмет Мурадпен (1854-1917) кездесуі әбден мүмкін. Оларды жақындастыратын ортақ тұлға – екеуіне де жақсы таныс Исмаил Ғаспралы болса, ортақ тақырыптары – түркі тарихы мен баспасөзі һәм жалпытүркілік дүниетаным болса керек.

Мизаншы Мурадтың тарих кітаптары өзі қызмет еткен оқу орындарында оқу құралдары ретінде қолданылады. 1885 ж. көптомдықтың ықшамдалған нұсқасы – «Мухтасар Тарих-и умуми» шығарылады.

1897-1908 жж. аралығында Мизаншы Мурад бұрынғы тарих жазбаларын қайтадан реттеп, «Жалпы тарих» кітаптарын баспаға дайындау істерімен де шұғылданған тәрізді. Кавказдың тумасы, Петербургте жоғары білім алған белгілі «жастүрік» Мурад бей XIX ғасырдың соңында Ресейге келген және сол сапарында Кавказды, Түркістанды, Башқұртстан мен Еділ бойын аралап шыққан. Мизаншы Мурадтың тарих кітаптарының Ресей бодандығындағы түркі халықтарының арасында таралуына осы сапардың да ықпалы болуы мүмкін.

Османлы кітаптарының қазақ жеріне таралуы

Шәкәрімнің Мурад кітаптарымен 1906 ж. Ыстамбулда танысуы, сол жақтан поштамен елге жіберуі қисынды. Ахат Құдайбердиевтің естелігінде Шәкәрімнің Түркиядан елге, Семейге салып жіберген кітаптары жайында айтылады. Салып жіберген кітаптары осман кітаптары екені еш күмән туғызбайды. Сол кездегі Османлы басылымдарының бірқатары осы күнге дейін Семейдің мұражай қорларында сақталуы да назар аударуға тұрарлық. Олардың қайсысы Шәкәрім арқылы қордаланды деген сұраққа жауап іздеу бұл күнде артық емес.

Біздің қолымызда Мехмед Мурадтың Ыстамбұлда, Дерсағадат баспасында 1328/1910 жылы шыққан «Тарих-и умуми» кітабы бар (Мехмед Мурад 1910). Бұл кітаптың түптеу парағында орысша: «Июль 1916 г. Книгу эту я привезла из Байбурта. Чья она? Где взял её санитар? Кто читал её когда-то? Е.Д.» деп әйел адам ескертпе жазулар қалдырған екен. Кітап бірінші дүниежүзілік соғыстың куәгері сияқты. Иесі соғыста орыс әскерінің тұтқынына түсіп, Ресейдің түрлі аймақтарына жіберілген түрік жауынгер-албайларының (офицерлерінің) бірі болуы мүмкін, бәлкім оның жарақаттан қайтыс болуы? Аталған кітаптың Түркиядан Семейге Кавказ арқылы, татар оқымыстылары арқылы жетуі де мүмкін.

Қазақ-түрік мәдени-рухани байланыстарының тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлының алар орны мен атқарған қызметі мазмұнды және өнегелі. Ол тарихи танымда шығыстық жазба дәстүр мен қазақтың ықылым замандар әңгімелерін тарқататын ауызша тарихнама дәстүрін сабақтастыруымен ерекшеленеді. Шәкәрім қазақтың төл тарихының тамыр-көздерін алыстан, сақ, ғұн заманынан іздеді. Осы мақсатта османлы-түрік ғұламаларының тарих тақырыбындағы шығармаларына қазақ топырағында алғаш ден қоюшы адам – ұлттың рухани болмысының тар шеңберімен шектеліп қалмай, оның түркілік кең тынысын қашан да сезе білген Шәкәрім деп білеміз.

Османлы кітаптары Ресей патшалығының отар аймақтарына бірнеше жолмен тараған. Көбінесе – Осман елімен мәдени байланыстары дәстүрлі де мығым Қырым арқылы тарап отырды. Қазан арқылы Башқұртстан мен Қазақстан аймақтарына тарады. Кавказ, Орта Азия арқылы да таралғандығын жоққа шығаруға болмайды. Қазақ жерінен қажылыққа барған оқымыстылар да әкеліп таратқан. Сауда арқылы, басқа жағдайлармен жеткендері де жоқ емес.

Османлы елінен келіп Ресей бодандығындағы Орта Азияда сауда-саттық жүргізгендер болған. Соның ішінде, ерекше бір назар аударатын дәйек – Ақтөбе өңіріне Астраханнан кітап тасымалдап, қазақтар арасында кітап саудасымен айналысқан Қапез Хүсейін деген османдық түріктің әрекетінен сезіктенген отарлық билік орындары оған іздеу салып, оны еліне қайтаруға әрекет жасайды. Осы іске байланысты Қапез Хүсейінмен тығыз араласқан Ақтөбе болысының тұрғыны хазірет Нұрпейіс Байғарин тергеуге алынған (ҚРОММ а: 1).

Османдық түрік зиялыларының XIX ғасырдың соңына қарай Орта Азияда, соның ішінде Шәкәрімнің туып-өскен аумағында да діни-рухани уағыздар жүргізуі жиілеген. Мәселен, 1891 ж. Семей облысының Зайсан уезінде Мұстафа Сейітата есімді түрік діндары Қара Ертіс болыстығының молдасы Жақып Битімовпен және Қалжыр болыстығының молдасы Болат Шынжырбаевпен жақын қарым-қатынас орнатып, олармен бірге Қытай иелігіндегі қазақтар арасына барады. Мұстафа Сейітатаны қазақтар хазірет деп қадірлеп, діни уағыздарына ден қоюынан Зайсан уезінің бастығы секем алып, оны облыс аумағынан аластау үшін әскери губернаторға шағым түсірген. Осы шағымның негізінде, қазақтарға зиянды ықпал жасауда, оларды үкіметтік тәртіпке қарсы қоймақшы деген желеумен билік орындарының қыспағына алынған Мұстафа Сейітата 1892 ж. соңына қарай Семей облысынан кетуге мәжбүр болған (ҚРОММ б: 1).

Шәкәрімнің қазақ жерінде кездесіп, сұхбат құрған османдық түрік зиялыларының бірі дәрігер Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлы Семей қаласына 29 жасында 1887 ж. келіп, онда 10 жылдан астам уақыт тұрып, жергілікті тұрғындарды емдеумен айналысқан және отарлық билік орындарының талаптарына мойынсұна қоймаған. Тіпті, ол 1892 ж. казак атаманының көмекшісі Егор Гареевтің тұрғындарға жасаған қоқан-лоққысына қарсылық көрсетіп, оған қол жұмсағаны үшін Омбы әскери округы қолбасшысының ұйғарымымен бір ай мерзімге абақтыға қамалған (ҚРОММ в: 14). Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлы өзіне Семей облыстық басқармасының халықты емдеуге тиым салғанына қарамастан, дәрігерлік қызметін жалғастырып, Семей қаласы мен оның төңірегіндегі мұсылман тұрғындарының ықыласына бөленді. Ол 1897 жылдың қыркүйек айында Ақмолаға келген кезінде қаладағы мешітке күнделікті барып, ондағы мұсылман жамиятына уағыз айтқан. Шәкәрім қажы Семей қаласында осы Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлымен кездесіп, сұхбаттасқан. Шәкәрім осы кездесуінде Стамбул кітапханалары туралы ақыл-кеңестер алған болуы мүмкін.

Ресей бодандығының қыспағына қарамастан қазақ жерінен жастардың Түркияға барып білім алуға деген талпынысы арта түскені аңғарылады. Мысалы, XX ғасыр басында Ыстамбұлдың жоғары оқу орындарында Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұр-

ғанбаев сияқты бірқатар қазақ жастары білім алған [Ахмедов 1996: 127]. Бауырлас елде білім алуға деген қазақ жастарының бұндай ұмтылысына отарлық билік тарапынан кедергілер көп болғандықтан бұл байланыс кең өріс ала алмады.

Қорытынды

XIX ғасырдың ортасында Ресейдің отарлауының ақталуына байланысты саяси биліктен айрылған қазақ халқы шет елдермен, соның ішінде бауырлас Османлы елімен дербес байланыстар жасау мүмкіндігінен айрылып қалды. Уақыт өткен сайын күшейе түскен отарлық езгі Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының өзара саяси, мәдени байланыстарын үзіп тастады және олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысын жаныштау саясатын мақсатты түрде іске асырды. Осындай күрделі жағдайда қазақ халқының арасында

отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық идеялары қалыптасып, дамыды. Бұл тарихи үдеріске қазақтар арасына әртүрлі жолдармен енген жастүріктер қозғалысының идеялары да ықпал жасады. Шәкәрім Құдайбердіұлының Стамбул қаласына жасаған сапары және мәдени тұрғыда жемісті болды. Оның саяси және философиялық мақалаларында көтерілген идеялар Қазақ елінде кең өріс алған Алаш қозғалысының идеологиясын қалыптастырған негіздердің біріне айналды.

Жалпы, Османлы еліне қазақ даласынан елшілік миссиямен, сауда-саттықпен барған қазақтар аз болмаған. Әйтсе де, бауырлас елдің астанасына ортақ тарихтың терең тамырларын тану үшін ғылым іздеп барған алғашқы қазақ зиялысы осы Шәкәрім еді. Оның осы сапарының қазақ руханиятындағы маңызы ерекше және түбі бір түркі халықтарының бірлігін зерделеудің өнегесіне айналдыруға әбден лайық.

Әдебиеттер

- Ахмедов Ғ. (1996.). Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын.
- Бөкейханов Ә. (1913). Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі (1911 жылы басылып шыққан кітап жайлы). Қазақ газеті, 28 сәуір №12
- Құдайбердіұлы Ш.К. (2007). Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. 2-ші басылым толық. Астана: «Алтын кітап».
- Құдайбердиев Шәкәрім. (1988). Шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы.
- ҚРОММ, а. 25-қ., 1-т., 2251-іс.
- ҚРОММ, б. 15-қ., 2-т., 250-іс.
- ҚРОММ, в. 15-қ., 2-т., 310-іс.
- Keskioğlu O. (1966). Ahmet Cevdet Paşa hayatı ve eserleri. Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı. Cilt.
- Мандельштам А.М. (1959). Характеристика тюрк IX в. В «Послание Фатиха бен хакану ал Джахиза». ИИАЭ АН КазССР. Т.І. Алма-Ата.
- Мехмед Мурад. (1910). Тарих ғұмуми. 5-т. – [Ыстанбұл]: Дер Сағадат, [Араб әрпінде].
- Сәдуақасұлы С. (2002). Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. Алматы: Алаш.
- Семипалатинский ЦЦНИ, ф-37, 0-01, д-5
- Шах Керім Құдайбердіұлы (1911). Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Орынбор
- Şahiner A. (2007). Ahmet Vefik paşa'nın tarih anlayışı. Erzurum.
- «Шәкәрім». Энциклопедия. (2008). Семей.
- Шоқай Мұстафа. (2007). Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1 том. Алматы: «Қайнар».
- The History of at-Tabari (1989-2007). Rosental, F., trans., Ehsan Yar-Shatar, ed. 40 Vols. – State University of New York Press.

References

- Akhmedov G. (1996). Alash «Alash» bolganda: Estelikter men tarihi derekter. [When Alash was as “Alash”: Memoirs and historical facts]. Almaty: Zhalin.
- Bokeikhanov A. (1913). Tүrik, qyrgyz, kazak ham handar shezhiresi (1911 zhyly basylyp shykkan kitap zhajly). [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans (about the book published in 1911). “Kazakh” newspaper, April 28 No. 12]
- Kudaiberdiuly SH.K. (2007). Tүrik, qyrgyz-kazak ham hanlar shezhiresi. [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans. 2 complete edition]. Astana: “Gold book”
- Shakarim Kudaiberdiev. (1988). Shygarmalary Ölender, dastandar, kara sozder [Works. Poetries, dastans, protreptics. Almaty: Zhazushy].
- KROMM [PRORK a. r-25., ch-1., cause-2251. (Public Record Office of RK)]
- KROMM [PRORK, b. r-15., ch-2., cause-2251]
- KROMM [PRORK, c. r-15., ch-2., cause-310]

Keskioglu O. (1966). Ahmet Cevdet Paşa hayatı ve eserleri. [Life and memoirs of Akhmet Zhevdet Pasha]. Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı. Cilt.

A.M.Mandelstam (1959). Harakteristika tjurok IH v. V «Poslanie Fatiha ben hakanu al Dzahiza» [Characteristic of Turksin IX century. "Message of Fatih binhakanu al Jahiz". IHAЕ of AS AN ofKaz SSR. T.I. Alma-Ata. institution of history, archeology and ethnology of Academy of science] IIAJe AN Kaz SSR.

Mekhmed Murad. (1910) Tarih gumumi. [General history]. t-5. Istanbul.

Saduakasuly S. (2002). Eki tomдық shygarmalar zhinagy. 1 tom. Tanymdyk zertteuler, makalalar. [2-volume collection of works. V-1. Educational researches, articles. Almaty: Alash]

Semipalatinskij CCNI [Centre of valuable information of Semipalatinsk, ph-37, 0-01, d-5]

Shakh Kerim Kudaiberdiuly (1911). Түрик, кыргыз-казак ham hanlar shezhiresi. [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans. Orenburg]

Şahiner A. (2007). Ahmet Vefik paşa'nın tarih anlayışı. [Historical conclusions of Akhmet Vefik pasha]

"Shakarim". Encyclopediya (2008). Semey

Shokay Moustapha. (2007) Tandamaly shygarmalar. Ysh tomдық. [Selected works. 3 volumes. 1 volume]. Almaty: "Kainar".

The History of at-Tabari (1989-2007). Rosental, F., trans., EhsanYar-Shatar, ed. 40 Vols. – State University of New York Press.